

NIKU Tema

Fortidens minner i dagens landskap

Status for automatisk fredete kulturminner i 16 kommuner i
Riksantikvarens miljøovervåkningsprogram 2009-2014

May-Liss Bøe Sollund

NORSK INSTITUTT FOR KULTURMINNEFORSKNING

NIKU

Norsk institutt for
kulturminneforskning

Fortidens minner i dagens landskap

Status for automatisk fredete kulturminner i 16 kommuner i
Riksantikvarens miljøovervåkningsprogram 2009-2014

May-Liss Bøe Sollund

Forord

Periodiske kontrollregistreringer av tap og skade er ledd i Riksantikvarens overvåking av automatisk fredete kulturminner. Kontrollarbeidet i 16 kommuner er gjennomført av prosjektleder May-Liss Bøe Sollund, Jan Brendalsmo, Alma Thuestad, Thomas Risan, Torgrim Sneve Guttormsen, Anneli Nesbakken, Hilde Rigmor Amundsen, Elin Rose Myrvoll og Kristin Os. Alle arkeologer ved NIKU.

Oslo, april 2016

May-Liss Bøe Sollund

Innhold

Forord.....	4
1 Innledning	5
2 Bakgrunn	5
3 Hovedresultater	6
4 Kommunene som er med i undersøkelsen	8
5 Tidligere registreringer	9
6 Resultat av kontrollen	9
6.1 Tiltak som har forårsaket skade eller fjerning av fornminner i perioden 2009-2014	10
7 Tendenser i trusselbildet	12
8 Konklusjon	19
9 Litteratur	20

1 Innledning

Fornminnene i Norge har vært underlagt juridisk vern helt siden 13. juni 1905 da «Lov om Fredning og Bevaring af Fortidslevninger» ble vedtatt. Denne loven er senere endret og revidert, senest i 2003, i takt med endringer i samfunnet og erkjennelsen av nye fornminnetyper. Bakgrunnen for fredningsloven av 1905 var først og fremst å beskytte gjenstandsmaterialet i fornminnene mot ufaglig utgravning. Senere er fornminnene som landskapselement blitt viktigere, og dette kommer også frem i kulturminneloven av 1978 § 19, der det slås fast at departementet kan frede et område rundt selve fornminnet så langt det er nødvendig for å bevare virkningen av det i landskapet. Til tross for lovbestemmelsene har utbygging og nydyrking gjennom tidene ført til at svært mange fornminner er skadet eller fjernet, og dette har også i stor grad skjedd etter 1905.

2 Bakgrunn

Undersøkelsen er utført av NIKU etter bestilling fra Riksantikvaren. Prosjektet «Kontrollregistrering av automatisk fredede kulturminner (fornminner)» ble igangsatt i 1997 med fokus på desimeringshastigheten for denne type kulturminner. Fra 2001 har prosjektet «Fortidens minner i dagens landskap» vært en del av Riksantikvarens miljøovervåkingsvirksomhet. Formålet med overvåkingsprosjektet er å skaffe oversikt over utviklingen med hensyn til tap av og skade på kulturminnene samt å finne fram til årsakene for disse faktorene. I overvåkingsprogrammet overvåkes det i alt 16 kommuner (figur 1) over tidsintervaller på ca. fem år.

Første omdrev av kontrollregistreringen startet i 1997 og ble avsluttet i 2004. Da var alle de 16 utvalgte kommunene kontrollregistrert for første gang. Resultatene for første omdrev er publisert i en artikkel i tidsskriftet *Viking* (Sollund 2008).

I 2005 startet så arbeidet med omgang nummer to av kontrollregistreringer i kommunene. Det ble avsluttet i 2009. Resultatene for andre omdrev er publisert i en artikkel i tidsskriftet *Conservation & Management of Archaeological Sites* (Sollund and Holm-Olsen 2013).

Resultatene fra 1. og 2. omdrev i Sarpsborg kommune er brukt i forskningsprosjektet «Land use Change» finansiert av Norges Forskningsråd og publisert i *Kart og plan 2012* (Amundsen, Sollund og Nesbakken). Her inngår også resultat fra overvåkningen av SEFRAK-bygninger.

NIKU var i 2014 ferdig med tredje omdrev av kontrollene, som ble påbegynt i 2010.

Det er publisert rapporter for alle kontrollregistreringene (se www.niku.no).

3 Hovedresultater

Skien, Telemark, 2010	Kontroll av 570 fornminner	Registrert i 1970, kontrollert i 1997 og 2005
Trondheim, Sør-Trøndelag, 2010	Kontroll av 167 fornminner	Registrert i 1965, kontrollert i 1997 og 2005
Grong, Nord-Trøndelag, 2010	Kontroll av 373 fornminner	Registrert i 1972, kontrollert i 1999 og 2005
Tromsø, Troms, 2010	Kontroll av 195 fornminner	Registrert i 1968, kontrollert i 1995 og 2005
Nord-Aurdal, Oppland, 2011	Kontroll av 146 fornminner	Registrert i 1990, kontrollert i 2000 og 2006
Fræna, Møre og Romsdal, 2011	Kontroll av 416 fornminner	Registrert i 1976, kontrollert i 2000 og 2006
Guovdageainnu /Kautokeino, 2011	Kontroll av 164 fornminner	Registrert i 1978, kontrollert i 2000 og 2006
Eidskog, Hedmark, 2012	Kontroll av 116 fornminner	Registrert i 1985, kontrollert i 2002 og 2007
Saltdal i Nordland, 2012	Kontroll av 108 fornminner	Registrert i 1984, kontrollert i 2002 og 2007
Sandnes i Rogaland, 2012	Kontroll av 427 fornminner	Registrert i 1990, kontrollert i 2002 og 2007
Skjåk i Oppland, 2012	Kontroll av 129 fornminner	Registrert i 1983, kontrollert i 2002 og 2007
Bømlo, Hordaland, 2013	Kontroll av 244 fornminner	Registrert i 1987, kontrollert i 2003 og 2008
Horten, Vestfold, 2013	Kontroll av 107 fornminner	Registrert i 1976, kontrollert i 2003 og 2008
Lillesand, Aust-Agder, 2013	Kontroll av 202 fornminner	Registrert i 1980, kontrollert i 2003 og 2008
Sortland, Nordland, 2013	Kontroll av 213 fornminner	Registrert i 1976, kontrollert i 2003 og 2008
Sarpsborg i Østfold, 2014	Kontroll av 1062 fornminner	Registrert i 1967, kontrollert i 2004 og 2009

Figur 1, 2 og 3 viser resultatet etter 3. omdrev av kontrollregistrering:

Figur 1. Sum pr år tap og skade, gjennomsnitt

	Periode	%
Skien	2005-2010	0,67
Grong	2005-2010	1,44
Trondheim	2005-2010	2,52
Tromsø	2005-2010	1,44
Fræna	2006-2011	0,66
Kautokeino	2006-2011	1,71
Nord-Aurdal	2006-2011	0,41
Eidskog	2007-2012	0,69
Saltdal	2007-2012	0,56
Sandnes	2007-2012	1,92
Skjåk	2007-2012	2,02
Bømlo	2008-2013	0,66
Horten	2008-2013	0,19
Lillesand	2008-2013	1,58
Sortland	2008-2013	0,37
Sarpsborg	2009-2014	1,24

Figur 2. Tap pr år, gjennomsnitt

	Periode	Antall	%
Skien	2005-2010	0	0
Grong	2005-2010	0,2	0,05
Trondheim	2005-2010	0,2	0,12
Tromsø	2005-2010	0,4	0,21
Fræna	2006-2011	0	0
Kautokeino	2006-2011	0	0
Nord-Aurdal	2006-2011	0	0
Eidskog	2007-2012	0,4	0,34
Saltdal	2007-2012	0	0
Sandnes	2007-2012	0,2	0,05
Skjåk	2007-2012	0	0
Bømlo	2008-2013	0	0
Horten	2008-2013	0	0
Lillesand	2008-2013	0	0
Sortland	2008-2013	0,2	0,09
Sarpsborg	2009-2014	0,2*	0,02

Figur 3. Skade pr år, gjennomsnitt

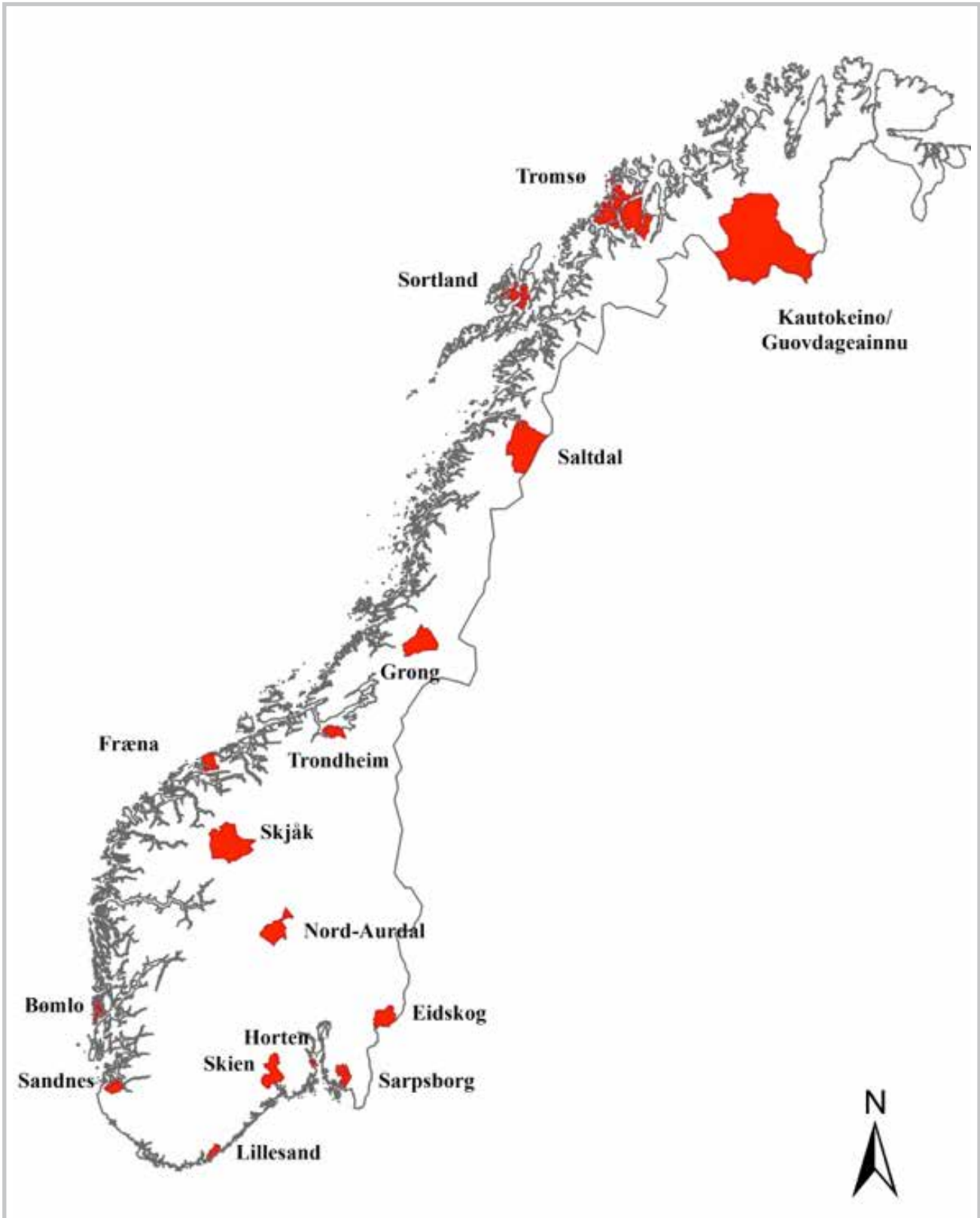
	Periode	Antall	%
Skien	2005-2010	3,8	0,67
Grong	2005-2010	5,2	1,39
Trondheim	2005-2010	4	2,4
Tromsø	2005-2010	2,4	1,23
Fræna	2006-2011	2,8	0,66
Kautokeino	2006-2011	2,8	1,71
Nord-Aurdal	2006-2011	0,6	0,41
Eidskog	2007-2012	0,4	0,34
Saltdal	2007-2012	0,6	0,56
Sandnes	2007-2012	8	1,87
Skjåk	2007-2012	2,6	2,02
Bømlo	2008-2013	1,6	0,66
Horten	2008-2013	0,2	0,19
Lillesand	2008-2013	3,2	1,58
Sortland	2008-2013	0,6	0,28
Sarpsborg	2009-2014	13	1,22

* frigitt

4 Kommunene som er med i undersøkelsen

Kommunene som er med i undersøkelsen er spredt over hele landet. Forminnene som er kontrollert er, sammen med områdene de ligger i, er ment å være representative for de fleste kommuner i Norge. Undersøkelseskommunene fanger opp områder der de viktigste hovednærings-

veier er representert; fra reindrift, jordbruk, skogbruk til servicenæringer. De inkluderer både urbane og rurale områder, samt kommuner preget av fraflytting eller press. Både kyst- og innlandskommuner er med i studien.

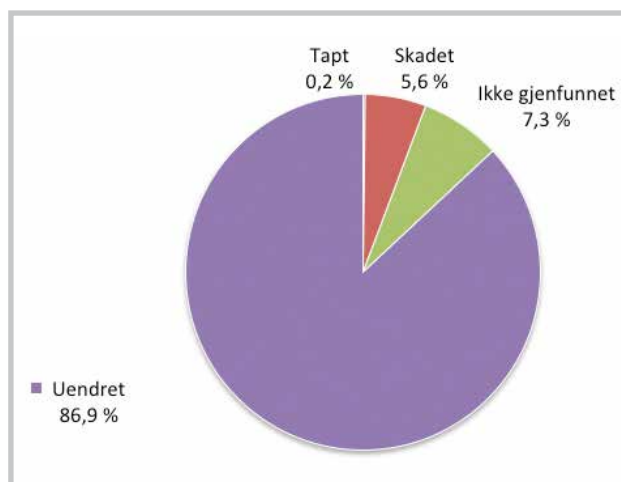
5 Tidligere registreringer

Ved førstegangsregistreringene var det kun lokaliteten som var avmerket på kartet. Etter siste kontrollregistrering har alle enkeltminner som er lokalisert blitt avmerket. Dette har ført til at enkelte lokaliteter har fått en utvidet markering. På mange av lokalitetene har ikke alle enkeltminner som tidligere var registrert blitt igjenfunnet. Av den grunn har vi valgt å beholde den opprinnelige lokalitetsavmerkingen på samtlige av disse.

6 Resultat av kontrollen

Kontrollene ble foretatt så langt som mulig i tidlige vårmåneder før vegetasjonen hadde blitt for høy. I en del kommuner ble det også foretatt befaringer sen høst etter første frostperiode. På denne måten ble flere fornminner som ikke var igjenfunnet ved tidligere kontroller gjenoppdaget (figur 4 og 5).

I løpet av perioden ble det kontrollert 4.639 fornminner (automatisk fredete kulturminner). Alle enkeltminner som ikke var registrert som tapt etter forrige omdrev ble oppsøkt, også de som vi ikke fant igjen ved tidligere besøk.

Figur 4. Tilstand i prosent for de kontrollerte fornminnene sett i forhold til tilstanden ved forrige kontroll

Figur 5. Tilstand for de kontrollerte fornminnene sett i forhold til tilstanden ved forrige kontroll.

Kommune	Periode	Tapt	Skadet	Ikke igjenfunnet	Uendret	Totalt
Skien	5 år	0	19	23	528	570
Trondheim	5 år	1	20	2	144	167
Grong	5 år	1	26	49	297	373
Tromsø	5 år	2	12	61	120	195
Nord-Aurdal	5 år	0	3	12	131	146
Fræna	5 år	0	14	64	338	416
Kautokeino	5 år	0	14	3	147	164
Eidskog	5 år	2	2	15	97	116
Saltdal	5 år	0	3	12	93	108
Sandnes	5 år	1	40	9	377	427
Skjåk	5 år	0	12	2	115	129
Bømlo	5 år	0	8	1	235	244
Horten	5 år	0	1	0	106	107
Lillesand	5 år	0	16	4	182	202
Sortland	5 år	1	3	8	201	213
Sarpsborg	5 år	1	65	74	922	1062

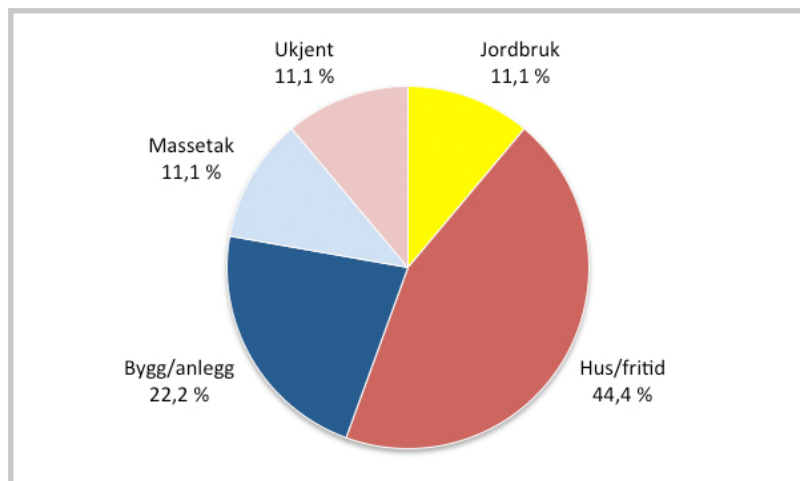
Figur 6. Antall tapte fornminner fordelt på tapsårsak i løpet av 3. omdrev:

Kommune	Jordbruk	Bygg/anlegg	Hus/fritid	Massetak	Ukjent
Bømlo					
Eidskog			1	1	
Fræna					
Grong					1
Horten					
Kautokeino					
Lillesand					
Nord-Aurdal					
Saltdal					
Sandnes			1		
Sarpsborg			1		
Skien					
Skjåk					
Sortland	1				
Tromsø		2			
Trondheim			1		

6.1 Tiltak som har forårsaket skade eller fjerning av fornminner i perioden 2009-2014

Ved kontrollen ble det lagt vekt på å finne årsakene til at fornminner var tapt (figur 6 og 7) eller skadet (figur 8 og 9). Betegnelsene for skadeårsaker følger terminologien i «NS 9450 Automatisk fredete fornminner. Registrering av tap og skade. Norsk Standard 1. utgave».

I dette 3. omdrev er det bare 9 fornminner som er fjernet og en av dem er fjernet etter frigivelse og fagmessig undersøkelse.

Figur 7. Prosentvis fordeling av tap pr sektor i 3. omdrev.

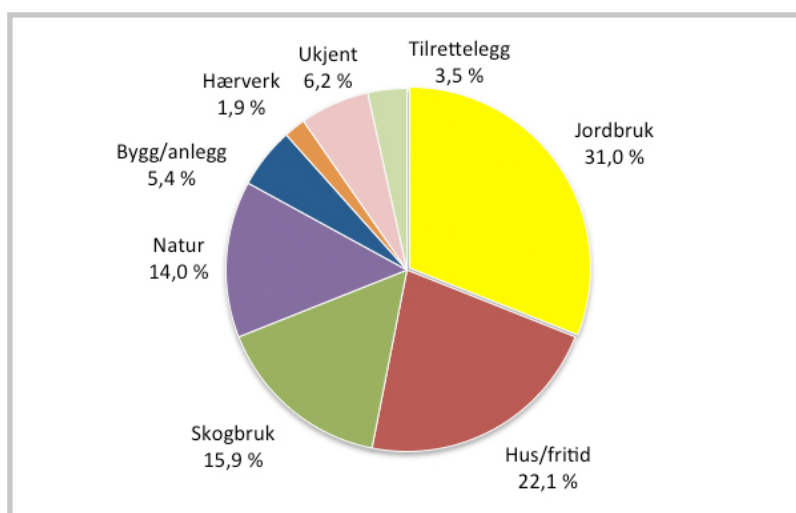
Figur 8. Antall tapte fornminner fordelt på skadeårsak i løpet av 3. omdrev:

Kommune	Jordbruk	Skogbruk	Natur	Bygg/anlegg	Hus/fritid	Hærverk	Ukjent	Tilrettelegg
Bømlo	3			1	4			
Eidskog		1	1					
Fræna	6				2			6
Grong	15	2	5		1		3	
Horten							1	
Kautokeino				3	4	5	2	
Lillesand	3	1		2	4		6	
Nord-Aurdal		1			1			1
Saltdal			1	2				
Sandnes	21	1	8	1	9			
Sarpsborg	14	25	11	2	13			
Skien	6	5	2	2	3		1	
Skjåk		5	7					
Sortland	2				1			
Tromsø	6			1	2		2	1
Trondheim	4		1		13		1	1

I dette omdrevet er det 258 fornminner som har blitt påført en eller annen form for skade (figur 8 og 9):

I tillegg, og som ikke kommer så godt frem, er at 339 av de opprinnelig registrerte fornminnene ikke er blitt gjenfunnet under miljøovervåkingen. Alle var synlige fornminner og de fleste er gravminner. Årsaken til at vi ikke har funnet igjen disse er at de ikke er avmerket som enkeltminner og ligger i områder som er svært gjengrodd

av busker og kratt. Under rubrikken Uendret finnes også svært mange fornminner som er så gjengrodde at man ikke ville sett dem hvis det ikke var for at de var blitt avmerket som enkeltminner ved tidligere kontroller og dermed kunne lokaliseres ved hjelp av GPS.

Figur 9. Prosentvis fordeling av skade pr. sektor.

Figur 11. Nydyrking i røysområde i Sandnes. Foto: NIKU.

7 Endringstendenser

Verdien av den type miljøovervåkingsmetodikk som her er anvendt, avhenger av at overvåkingen opprettholdes over lang tid og at innsamling av sammenliknbare data helst skjer over flere tiår. Det er følgelig lagt stor vekt på entydighet og enkelhet i metoden, både ved valg av utstyr og prosedyrer for datainnsamling. Analysen skal gi svar på endringsforløp og tendenser i utviklingen på de ulike lokalitetene. Det er først på dette stadiet at overvåknings-systemet vil være av verdi for miljøforvaltningen. Det vil imidlertid måtte gå mange år før overvåkingen har produsert nok data til å gjennomføre meningsfulle analyser. Dette prosjektet varte i 17 år og det ble gjennomført 3 runder med kontroll i hver av de 16 kommunene som inngikk i prosjektet.

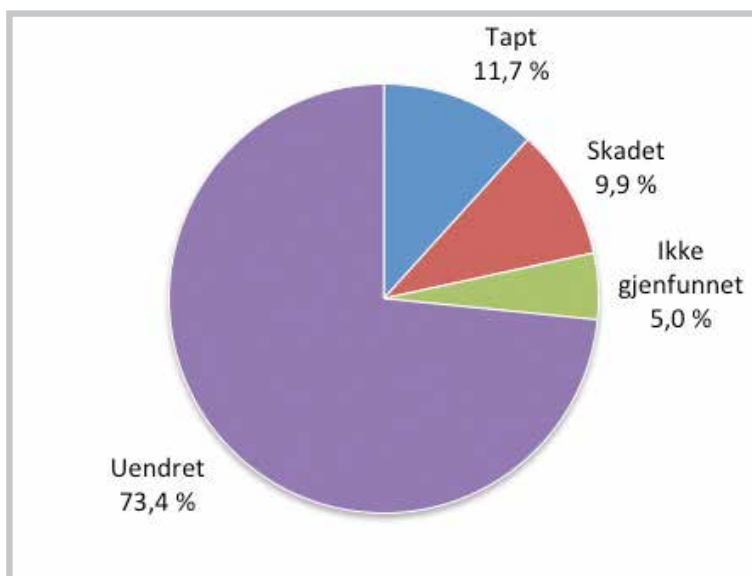
Status for fornminnene i hvert av de tre omdrevene vises i figur 10.

I løpet av de tre omdrevene prosjektet har pågått, har det vært en sterk nedgang i tapstallene i de kommunene der kontrollregistreringene er utført. Det kan være flere grunner til dette og de viktigste kan være at:

1. De store nydyrkingsprosjektene er ferdige (figur 11)
2. Det har vært en desentralisering av kulturminnevernet med fylkeskommunen som ny aktør
3. MOV-prosjektet har hatt samtaler med alle grunneiere om fornminnene som ligger på eiendommen (det finnes imidlertid ingen referansekommune)

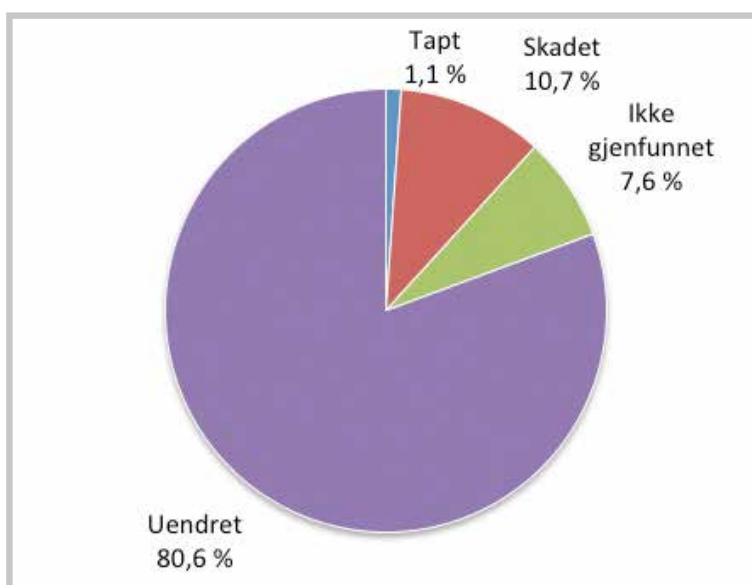
Skadetallene har også vært synkende, og dette kan forankres i utviklingen eller presset i ulike sektorer. Figur 12 viser hvilke sektorer som har forårsaket skade i hvert av de tre omdrevene.

Som det fremgår av paidiagrammene (figur 12) er jordbruket en nokså konstant faktor i skadingen. Dette skyldes som regel at fornminner som ligger i randsoner stadig pløyes (figur 13) mens de øvrige som ligger i gårdsnære områder utsettes for slitasje og brukes også hypping som deponi (figur 14).

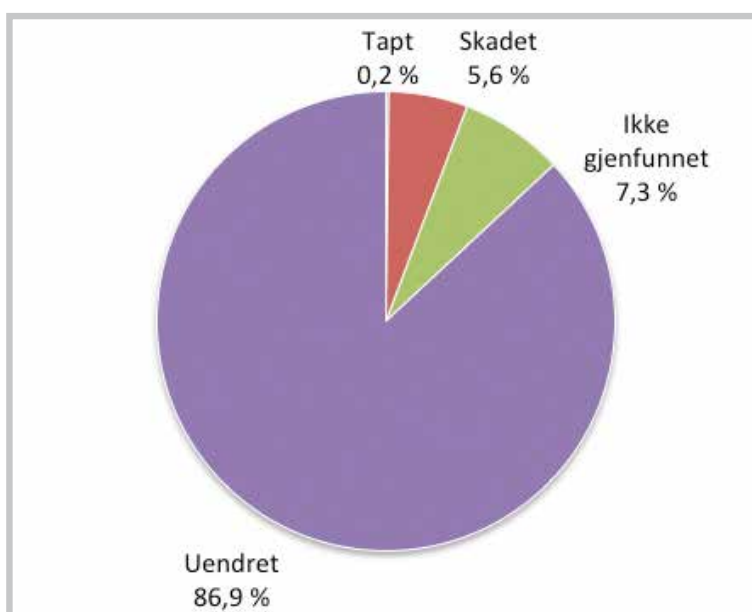

Figur 10

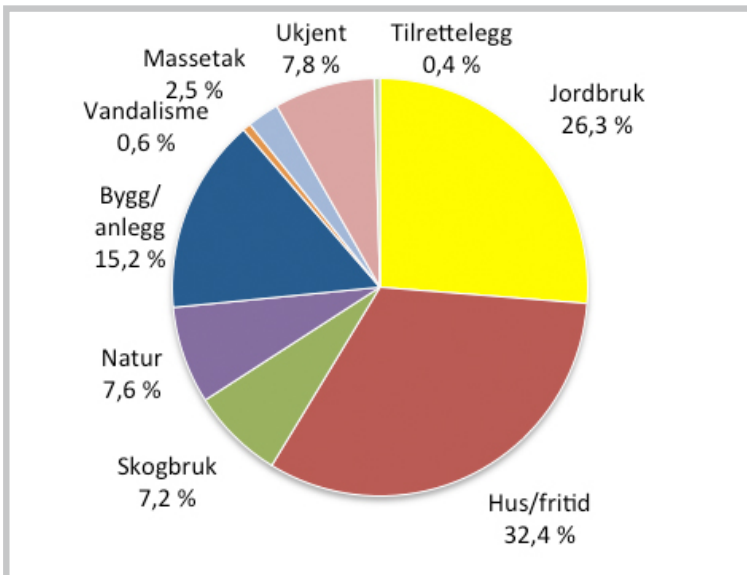
Status 1. omdrev 5.186 forminner.

Status 2. omdrev 4.717 forminner (tidligere tapte ikke medregnet).

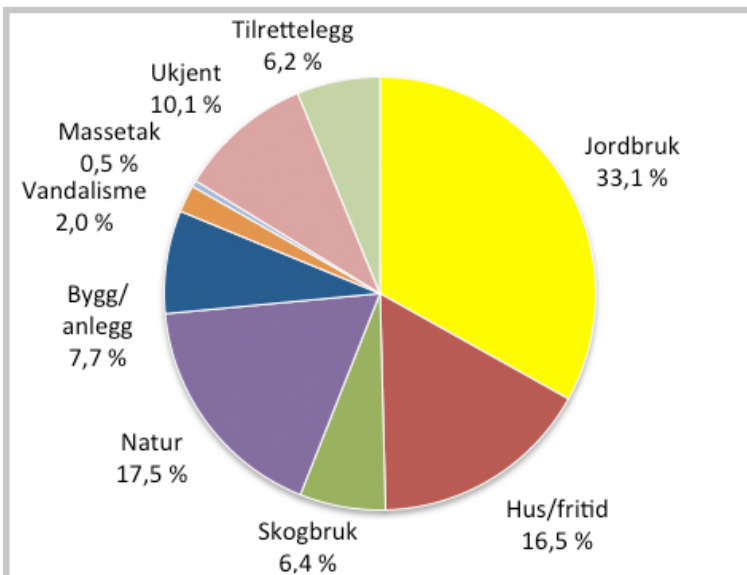

Status 3. omdrev 4.639 forminner (tidligere tapte ikke medregnet).

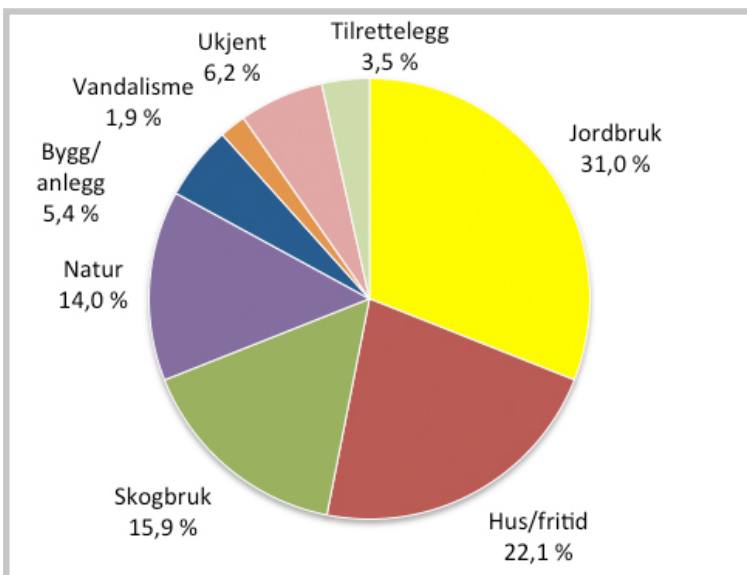

Figur 12

Første omdrev.

Andre omdrev.

Tredje omdrev.

Figur 13. Ploying i gravhaugkant. Sarpsborg. Foto: NIKU

Figur 14. Gravhaug som fundament for diverse etterlatenskap. Trondheim. Foto: NIKU

Figur 15. Gravhaug omgjort til lekeplass og blomsterbed. Sandnes. Foto: NIKU

Hus/fritid var den største aktøren i skadebildet rundt år 2000. Dette skyldtes ikke boligbygging i seg selv, men derimot at mer fritid førte til større aktivitet i hagene. Som en konsekvens av dette ble mange gravmin-

ner «plenifiserte», gjenoppsto som blomsterbed eller inngikk i andre hageelementer. Dette er en tendens som er kommet tilbake i den siste tiden (figur 15) og som nok vil forårsake ytterligere ødeleggelser.

Figur 16. Gravrøys på utsiktspunkt med kultursti og rasteplass. Fræna. Foto: NIKU

Figur 17. Hugstområde og gravfelt. Sarpsborg. Foto: NIKU

De store kulturstiprosjektene som startet på begynnelsen av dette årtusen var ikke alltid like nennsomme med tanke på kulturminnene. Stier ble lagt inntil og på kulturminner (figur 16) og opplysningsplakater ble slått ned. Stiene er allerede opparbeidet og av økonomiske årsaker vil de nok ikke bli lagt om. Slitasje i disse vil nok forårsake videre skade.

Skade som følge av skogsdrift har alltid forekommet fordi mange kulturminner ligger i skog og de er også ofte gjengrodd. Men paidiagrammene, figur 12, viser at denne økingen er stigende. Med dagens avanserte hugstmaskiner og mer motorisert drift med større maskiner (figur 17) vil nok skogsdrift være den største trusselen for fornminnene i den nærmeste tiden. Økende tømmerpriser bidrar også som forsterkende faktor til dette.

Under kategorien natur finnes både de rene naturfenomen slik som rotvelt og erosjon (figur 18), men også skader som er påført av ville dyr slik som bygging av hi i fornminner (figur 19). I enkelte områder er hibyggning i gravhauger et utbredt fenomen, mens i andre kan det

være store skader på grunn av flom eller storm. Denne kategorien bør man vurdere å dele fordi skadene skyldes svært ulike fenomen.

Nedgang i ødeleggelser ved bygg- og anleggsvirksomhet samt massetak skyldes trolig mer effektiv bruk av reguleringsplaner.

I løpet av prosjektet har det også vist seg at fornminner som allerede er skadet ikke blir særlig godt ivaretatt og derfor utsettes for ytterligere skader. Flere av gravhaugene som er med i undersøkelsen har blitt påført nye skader i hvert omdrev.

Figur 18. Gravhaug ved flomløpet til nærliggende bekk. Sandnes. Foto: NIKU

Figur 19. En av inngangene til revehi i gravhaug. Skien. Foto: NIKU

8 Konklusjon

I tredje omdrev av miljøovervåkingen av automatisk fredete kulturminner ble det kontrollert 4.639 kulturminner i de 16 utvalgte kommunene. I løpet av denne femårsperioden siden siste kontroll, var ni fjernet og 258 påført en eller annen form for skade.

339 fornminner ble ikke gjenfunnet. Disse tilfellene skyldes trolig ikke at fornminnene er feilavmerket eller fjernet, derimot at de fleste av disse ligger i gjengrodde områder. Ved rydding og skjøtsel blir stadig flere i denne gruppen funnet igjen.

Jordbruk er den etaten som forårsaker flest skader, med husbygging og fritid som den neste største.

I fremtiden vil nok skogbruket være den største trusselen for fornminnene fordi de fleste kulturminnene ligger i skog, det kreves maskinell hugst og skogsmaskinene er store. Men som prognosene tilsier vil flere bosette seg i bynære områder og nyetableringen av boligfelt vil skje nær tettstedene. Det kan derfor konkluderes med at både de fornminnene som ligger nær utbyggingsområder og de som ligger i produktiv skog sannsynligvis vil være mest utsatt i fremtiden.

Figur 20. Hvert år driver privatpersoner, lokalhistorielag og kommunale instanser utstrakt skjøtsel på mange fornminneområder som for eksempel på noen av steinsetningene i Sarpsborg. Foto: NIKU

9 Litteratur

Amundsen, Hilde., Sollund, May-Liss. Bøe og Nesbakken Anneli., 2012: Skjulte konflikter – kulturminner i bynære områder. *Kart og plan*, Vol. 4, s. 247-254.

Sollund, May-Liss Bøe, 2008: Fornminner i fare – til alle tider. *Viking. Norsk arkeologisk årbok 2008(LXXI)*: s. 179-192. Oslo.

Sollund, May-Liss Bøe; Holm-Olsen, Inger Marie 2012: Monitoring Cultural Heritage in a Long-Term Project: The Norwegian Sequential Monitoring Programme. *Conservation and Management of Archeological Sites 2013; Volum 15.(2)*: s. 137-151.

